

НЕВИДАНА СТАТТЯ ЮРІЯ ПАВЛОВИЧА З ІСТОРІЇ ПРИМІТИВНОГО ТРАНСПОРТУ

Тривалий час ім'я видатного українського народознавця і художника Юрія Павловича (1872—1947) замовчувалось, а його науковий доробок ігнорували. Лише недавно завдяки старанню відомої дослідниці Валентини Борисенко зроблено спробу належно оцінити етнографічну спадщину вченого¹. А вона вражаюча. Самих тільки етнографічних малюнків із різних ділянок традиційної культури і побуту — притому не лише українського, а й білоруського, російського, татарського, узбецького, фінського та інших народів — залишив Юрій Павлович більше десяти тисяч. Цінність їх у тому, що досліджувані об'єкти зафіксовано з фотографічною точністю, за спеціально розробленою системою, з чітким виділенням основних національних рис і специфічних локальних особливостей.

Особливо плідними для вченого були 1920-ті — початок 1930-х рр. Ю. Павлович не тільки фіксує в різних регіонах України численні зразки традиційного житла, господарських будівель, монументальної архітектури, знарядь праці, транспорту, одягу, вишивки, предметів домашнього вжитку, виробів селянських кустарних промислів тощо, готує ілюстрації до багатьох тогочасних видань, а й самостійно простежує еволюцію різних явищ народної культури, дає їм науково обгрунтовану оцінку. Відомі три його праці: «До питання про еволюцію українського народного орнаменту»² «До питання про еволюцію ніжки в стільці й столі»³ і «Вживання кошика та мішка. Матеріали до історії примітивного транспорту».

Останню роботу вчений підготував до третього тому «Матеріалів до етнології Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка Всеукраїнської Академії наук. Але в 1930 р. розпочався процес над членами так званої «Спілки визволення України», внаслідок якого багато наукових видань було закрито. Така ж доля спіткала черговий випуск «Матеріалів», хоча том уже був зверстаний. Зокрема, немає інформації про нього в бібліографічних виданнях України за 1930 р.⁴ Стаття дослідника і малюнки до неї збереглися в рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Рильського АН України⁵.

¹ Борисенко В. К. Етнографічна спадщина художника Ю. Ю. Павловича // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ). — 1988. — № 5. — С. 65—70.

² Матеріали до етнології й антропології. — Львів, 1929. — Т. 21—22, ч. 1. — С. 111—116.

³ Матеріали до етнології. — К., 1929. — Т. 2. — С. 46—51.

⁴ Див.: Каталог видавництва Української Академії наук: 1918—1930. — К., 1930. — С. 177; Літопис українського друку. — Х., 1930; Видання Академії наук УРСР (1919—1967). Суспільні науки: Бібліографічний покажчик. — К., 1969.

⁵ Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН України (далі — ІМФЕ), від. рукописів, ф. 39-2, спр. 7.

Та обставина, що праця Ю. Павловича не потрапила в активний науковий обіг, негативно позначилася на загальному рівні вивчення традиційного народного транспорту українців, зокрема засобів для перенесення різних видів вантажів. У сучасній етнографічній літературі ці засоби розглядають побіжно і формально⁶ або не заздують зовсім⁷. Деяко більшу увагу було приділено одному з їх різновидів — посуду — при дослідженні традиційних способів транспортування їжі й молочних продуктів карпатських горян⁸.

Стаття «Вживання кошика та мішка» є поки що єдиною в українській етнографічній науці розвідкою, спеціально присвяченою простим пристроям для перенесення вантажів. Цінність праці також у тому, що зразки примітивного транспорту вчений уперше вивчав на основі формально-типологічного аналізу. Розглядаючи об'єкти через призму чотирьох визначальних ознак (матеріал виготовлення, технологія виробництва, форма зовнішнього контуру і розмір), він установив їхні спільні риси і специфічні особливості, розмістив згадані зразки у відповідному типологічному ряду. Для порівняння вкажемо, що такий підхід до дослідження зразків народного транспорту відомий угорський етнограф Бела Гунда використав лише через два з лишнім десяти роки⁹. Пізніше до нього вдавалися вчені інших країн Західної Європи¹⁰.

Більше того, праця Ю. Павловича не має аналога, якщо йдеться про вивчення способів перенесення вантажів за допомогою простих пристроїв. Особливо важливим є положення дослідника про безпосередню залежність традиційного методу транспортування, з одного боку, від виду засобу, точніше, від його зовнішньої форми, розмірів і матеріалу виготовлення, з другого — від ваги вантажу, а також фізіологічних особливостей і манери ходьби індивідуума. До такого висновку народознавець прийшов не випадково. Як засвідчують архівні матеріали, він глибоко цікавився традиційними способами перенесення немовлят, дров, хліба тощо¹¹. У цьому йому, безперечно, допомогли особисте спілкування і тісна співпраця з М. Сумцовим, Д. Яворницьким, О. Алешом, Ф. Вовком та іншими вченими України, а також до-

⁶ Див.: Приходько Н. И. Средства передвижения в прошлом // Народы Европейской части СССР. — М.: Наука, 1964. — Т. 1. — С. 631—636; його ж. Сухопутний транспорт на Україні // НТЕ. — 1975. — № 5. — С. 63—66; Захарова Г. М. Транспорт Карпат і його локальні особливості // НТЕ. — 1976. — № 4. — С. 68—71; Гонтар Т. О. Засоби пересування // Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 156—158; її ж. Транспорт // Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 157—163; Лебедева А. А. Транспорт, переноска і перевозка тяжестей // Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры. — М.: Наука, 1987. — С. 313—341.

⁷ Див.: Бураковская Н. И., Титов В. С., Шляхтовский А. С. Пути сообщения и средства передвижения // Полесье: Материальная культура. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 264—278; Горленко В. Ф. Транспорт і засоби пересування // Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 77—82.

⁸ Див.: Мандибуря М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX—30-х років XX ст.: Історико-етнографічний нарис. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 84—94; Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 34—49.

⁹ Див.: Gunda B. ľudový transport v Zakarovciach // Slovenský národopis. — 1955. — Roč. 3, N 2. — S. 150—212.

¹⁰ Див.: Paládi-Kovács A. Einige Bemerkungen über die Traggeräte der ungarischen Bauerschaft // Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda. — Debrecen, 1971. — S. 409—426; Kłodnicki Z. Transport mit Menschenkraft in Polen in der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderts // Ibid. — S. 589—606; Vakarëlski Ch. Arten des Tragens bei den Bulgaren // Ibid. — S. 649—671; Pariková M. Transport ľudskou silou // Slovenský národopis. — 1979. — Roč. 27, N 3. — S. 449—473; Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa. — Budapest, 1981.

¹¹ ІМФЕ, від, рукописів, ф. 39-2, спр. 95, 96, 97.

питливе око художника і добре знання анатомії людини, яке дослідник засвоїв ще під час навчання у приватній Рисувальній школі М. Мурашка¹².

Методика аналізу і виявлена закономірність побутування різних ручних способів транспортування вантажів актуальні для сучасної української етнографічної науки також з іншого погляду. Останнім часом деякі дослідники намагаються приписати українцям Карпат і Прикарпаття невластиві засоби і прийоми їх перенесення. Так, польський етнограф З. Клодницький, заперечуючи таким визначним знавцям традиційної культури карпатських горян, як Ф. Вовк і К. Мошинський, без посилення на будь-які джерела чи інші документальні дані поширює побутування способу перенесення вантажів на голові на територію басейнів рік Дністра, Пруту, Черемошу й Ужа¹³. Підтекст цієї тези зрозумілий, оскільки вона чітко еписується в загальну канву концепції так званої «волооської колонізації» Карпат, зокрема українських. Тому, без сумніву, не буде зайвим, якщо, ознайомившись із науково вивіреною системою аналізу Ю. Павловича, етнографи приділять більше уваги цьому загалом цікавому і важливому розділу матеріальної культури й побуту українського народу. Це, власне, і спонукало нас підготувати статтю до друку.

У публікації правопис праці Ю. Павловича залишаємо без змін. Певні редакторські втручання стосуються лише пунктуації.

Михайло ГЛУШКО

Ю. ПАВЛОВИЧ

ВЖИВАННЯ КОШИКА ТА МІШКА

Матеріали до історії примітивного транспорту

Різні удосконалення транспорту міняють у ньому роллю робочої сили людини. Механізація зменшує значення ношення різних річей безпосередньо на людині, але все ж ця примітивна галузь транспорту, де людина сама виступає як транспортна машина, має в нашому житті величезну вагу. У військовій справі питання про ношення навіть набирають надзвичайної гостроти і звертають на себе увагу наукових техніків. Обставини людського побуту утворюють кадри професійних носильників, що увесь свій професійний досвід скеровують на удосконалення техніки носити. Складові елементи широкого загалу людности вживають деякою мірою відмінних способів носити: отож способи носити різні у жінок і чоловіків, у дітей і дорослих, у міської людности і сільської тощо. Та й у кожному окремому випадку людина вибирає той або той спосіб носити залежно від цілого комплексу різних умов: ваги, форми, розмірів об'єкта ношення; далі — чи треба обережно нести, чи треба на далеке чи близьке віддалення нести дану річ, чи треба її заховати, чи, навпаки, демонструвати, щоб й інші бачили, як це роблять продавці, тощо. Але, крім цього, вибір способу носити залежить ще й від певних навичок, що передаються людині традиційно від предків. Кожного, хто бував на Сході, вражало ношення на голові великих глечиків, кошників і інших до-

¹² Борисенко В. К. Етнографічна спадщина... — С. 65—66.

¹³ Kłodnicki Z. Transport mit Menschenkraft... — S. 603.

сить важких річей. Ми бачили в Яффі, як арабка йшла вулицею і несла на голові пляшку з молоком, а тимчасом мала зовсім вільні руки. Таким самим способом у нас на Україні не дуже давно виходні з РСФРР розносили і продавали морозиво, але нам не доводилося нічого подібного бачити серед української людности, що переважно носить різні важкі речі на плечах. Звичайно, і спосіб носити на голові, і спосіб носити на плечах повинні базуватися на певній манері ходити, на звичці тримати свій стан чи рівно, чи похило, на розвитку у відповідному напрямку комплексу м'язів і почуття рівноваги, і, можливо, що антропологічні відміни дають певний напрямок вживанню того чи того способу носити, а цю звичку ще підсилювали фізичні спеціальні властивості різних народів. До зазначеного складного питання про техніку носити ми подаємо і свої спостереження. Спостереження ці ми робили у Києві на взвозі ім. Смірнова і зафіксували їх малюнками. Узвіз Смірнова з'єднує два базари: Житній на Подолі і Сінний на горі. На Житньому зосереджується гуртова дешевша торгівля, де перекупки і споживачі з верхньої частини міста купують продукти і переносять їх цим узвозом на гору. До того ж цей узвіз не має трамваю, і покупцям доводиться переносити вагу тільки на собі. Досить великий схил гори збільшує вагу ноші і напруження сил людини, а тому тут, як ніде в Києві, можна побачити цілу гаму різних способів носити важкі речі. Але з наших записів до цієї розвідки ми візьмемо тільки способи носити приладдя типу мішка, кошовки та кошика.

За нашими спостереженнями на взвозі перший тип приладів до ношення складається з лантуха (Табл. I/1), мішка, торби (Табл. I/2), торбинки (Табл. I/3) і саквів (Табл. I/4). Способи виробляти це приладдя, обминаючи дрібниці, — однакові. Лантух має більше промислове значення і має сталий розмір. Шиють його із спеціальної матерії, що має завширшки $1\frac{1}{2}$ метри. Пілку такої матерії, завдовжки теж $1\frac{1}{2}$ метри, перегортають вздовж, складають і 2 ряди країв пілки, один короткий і довгий ряд, зшивають і потім лантуха вивертають, щоб шва були всередині. Лантух повинен уміщати в собі 5 пудів борошна. Коли він з борошном, його звичайно зверху або зшивають, або зв'язують мотузкою. Мішок не має певного розміру, але він менший за лантух і вміщає в собі приблизно 2 або 3 пуди борошна. Мішки шують із тої самої матерії, як і лантухи, крій переважно буває інший, ніж для лантуха. Довгу пілку, приблизно $2 \times 1\frac{1}{2}$ метри, складають по-серевпоперек і довгі краї зшивають. Іноді можна бачити на плечах у селян ще подвійні мішки, так звані «сакви». Складають дві вузьких пілки або перегортають вздовж одну широку і зшивають їх, крім $\frac{1}{3}$ краю посередині з одного боку (Табл. I/4). Щоб сакви міцніше трималися на плечах, незшите місце трохи вирізують, і воно трохи обхоплює шию. Торба і торбинка різняться тільки розмірами. Торба вміщає приблизно 1 пуд борошна, а торбинка менша за торбу. Шують їх із звичайного полотна. Крій такий самий, як для мішка, але в торбах і торбинках ми можемо спостерігати деяке удосконалення до ношення. Наприклад, звичайно до торби пришивають мотузку (Табл. I/2) зав'язувати торбу, а до торбинки пришивають шлейки носити її на плечі (Табл. I/3). Мішки і різні торби ми бачили переважно у селян; міська людність, щоб носити дрібні речі, замість торби вживає «кошовки». Але кошовка у своїй основі — це теж мішок, тільки заввишки приблизно 2 п'ядей і до країв її прироблено ручки. І справді, нам доводилося бачити кошовку з полотна і з однією ручкою, себто теж торбинку, але з короткою шлейкою (Табл. I/5). Зазначена кошовка-торбинка являє собою нібито

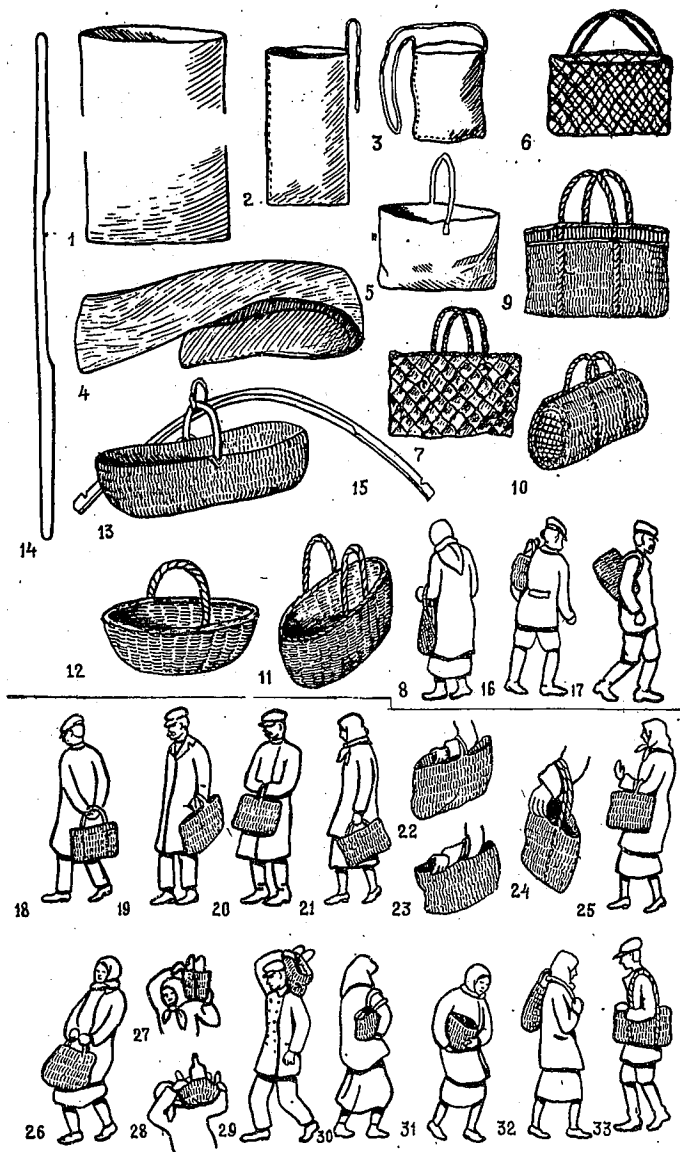
переходовий момент від примітивної селянської торбинки до удосконаленішої міської кошовки. Наприклад, у місті вживають кошовок, сплєтєних із мотузки з двома ручками (Табл. 1/6), але ручки ці прикріплені зовсім близько одна від одної і являють собою ледве чи не єдину з двох половинок. На таблиці I (мал. 8) зафіксовано ношення цілої довгої торбинки з ручками, як і в кошовці.

Іноді кошовка мотузяна з'єднується з кошовкою полотняною і тоді полотняну кошовку пришивають усередині мотузяної вже як підбивку (Табл. I/7). На цій самій кошовці ручки прикріплені на нормальному для кошовок місці. На таблиці I (мал. 9) ми подали найпоширеніший тип кошовки, плетеної з рогози. Також доводиться спостерігати деякі зміни форми кошовок, що наближають їх до баула або до кошика (Табл. I/10, 11). Подібна до кошика кошовка зроблена з лози. Кошики плетуть тільки з лози, себто з міцного матеріалу і, щоб пристосувати їх до ношення, роблять не пару ручок, а одну велику дужку. Кошики за їхнім економічним значенням і за виробом можна поділити на 2 типи: кошик носити на руках, що його назвемо кошиком господарським (Табл. I/12) — на місцевому жаргоні він має назву «кухарська корзина», і кошик великий носити його на коромислі (Табл. I/13), має теж назву «торговська корзина». Звичайно, великої різниці в конструкції цих двох кошиків нема. І той, і той кошик можна носити і на руках, і на коромислі. Кошик господарський років 30 тому був міському споживачеві майже за єдиний прилад, щоб носити продукти з базару. Але останніми десятиліттями, коли продуктові крамниці почали торгувати поза межами базару, торгівля наблизилася до споживача. А обставини сучасного життя примушують частіше ходити до крамниці, тому доводиться й носити не так багато, як раніше: ось чому споживач занедбав кошика, а почав уживати кошовки, як приладу зручнішого, коли треба переносити речі невеликої ваги. Кошика господарського плетуть із білих дубців. На розмір вони бувають різні. Навпаки, кошик другого типу грубішої, примітивної роботи, не такий глибокий, як перший, і має певний розмір (1×0,3—4 м). Таких кошиків вживають перекупки, щоб носити свій крам. До дужки кошика прив'язують мотузяну каблучку і за її допомогою кошика чипляють на коромисло. Коромисло теж буває двох типів — просте (Табл. I/14), що його вживають тільки селянки-молочниці, і гнуте, що ним користується міська людність, а здебільшого, звичайно, перекупки (табл. I/15).

Переходячи до розгляду самого способа носити зазначені прилади порожні і навантажені, ми почнімо з ношення улюбленої міською людністю кошовки. Способи носити порожні кошовки мають свої відміни. Ми занотували два варіанти (Табл. I/16, 17). Чоловік тримає кошовку під пахвою, а інший повісив її на плече. Тут ми бачимо тенденцію людини по змозі звільнити пальці руки від такої навіть невеличкої ваги як порожня кошовка. Щось подібне ми бачимо і на малюнку № 18, де людина заклала руки за спину, притримує їх одну одною і нібито між іншим в пальцях тримає дужку кошовки. Далі на 3-х малюнках зафіксовано способи носити кошовку або порожню, або навантажену легко. На малюнках № 19 та № 20 знову, дарма що за ручки можна тримати зручно пальцями, переклали вагу кошовки на передпліччя, а китиці рук звільнили від роботи. Але найзвичайніший спосіб носити кошовку — це тримати її за вуха (Табл. I/21); так носять і порожню, і до останньої міри навантажену кошовку. Здебільшого ми спостерігали, що передню половину кошовки трохи спущє-

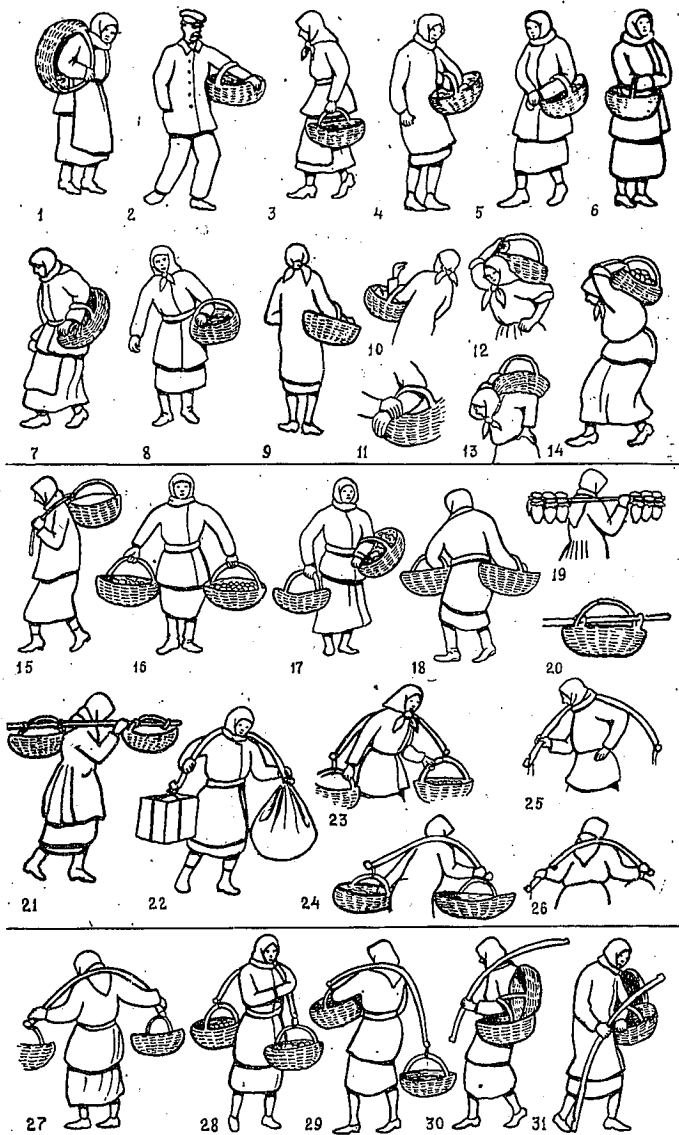

Юрій Павлович. 20-ті рр. XX ст.

Таблиця I.

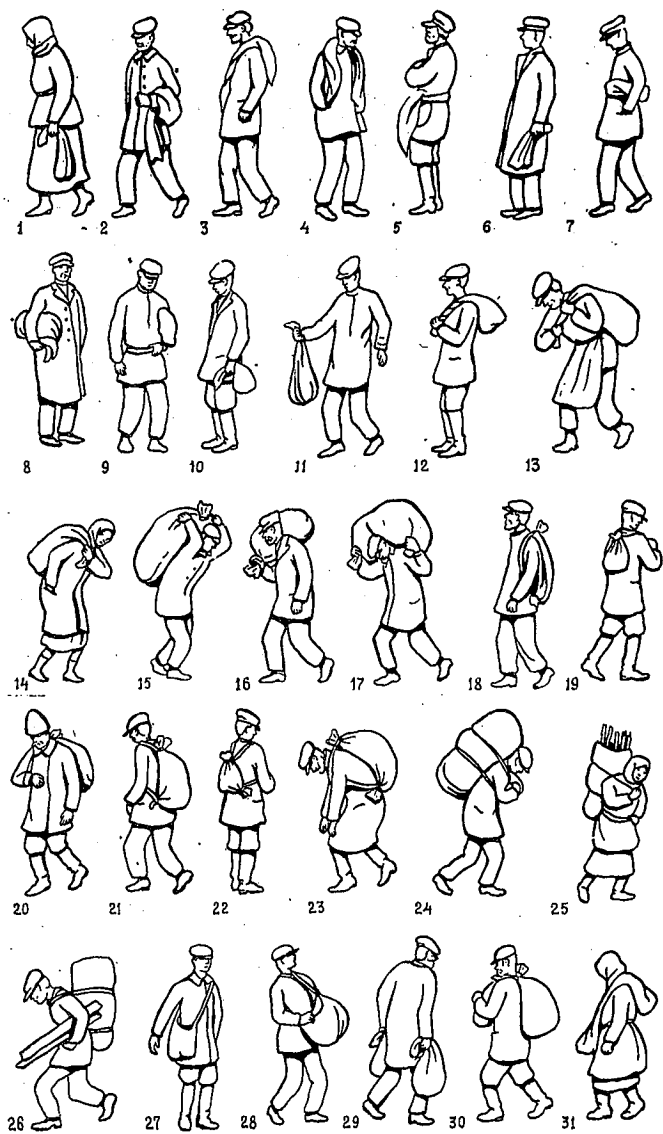
1. Лантух; 2. Мішок; 3. Торбичка; 4. Сакви; 5. Кошовка з полотна; 6. Кошовка з мотузків; 7. Мотузяна кошовка, підшита полотном; 8. Спосіб носити кошовку; 9. Кошовка з рогози; 10. Кошовка на форму баула; 11. Кошовка з лози; 12. Кошик господарський; 13. Кошик до коромисла; 14. Коромисло прости; 15. Коромисло гнуге; 16—18. Способи носити порожні кошовки; 19—21. Способи носити легко навантажені кошовки; 22—25. Способи носити кошовку, зігнувши руку в суглобі; 26. Тримують кошовку перед собою; 27—29. Способи носити кошовку на плечі; 30—31. Носять кошовку під пахою; 32—33. Способи носити кошовку за допомогою налігача та довгих ручок.

Таблиця II.

1—3. Способи носити порожній кошик; 4—7. Способи носити легко навантажений кошик; 8—10. Спирають кошика на кульшу; 11. Носять кошика на руці; 12—13. Носять кошика, спираючи руку на кульшу; 14—15. Носять кошика за плечима; 16—18. Як носять два кошики; 19—21. Вживання коромисла простого; 22—29. Вживання коромисла гнучкого; 30—31. Способи носити коромисло, коли кошики порожні.

Таблиця III.

1—7. Способи носити мішки; 8—12. Способи носити легко навантажені мішки; 13. Звичайний спосіб носити мішок на плечах; 14—17. Як притримують мішка руками; 18—23. Способи вживати ремня або мотузки; 24—26. Способи прив'язувати мішки на спині; 27—28. Вживають шлейки замість мотузки; 29—30. Способи носити два мішки; 31. Способи носити сакви.

но донизу і це надає людині огряднішого вигляду, і навпаки, коли спущено другу половину кошовки, складається вражіння якоїсь утоми, неохайності і, взагалі, чувається у фігурі людини щось нездорове. Спосіб носити порожню кошовку, показаний на малюнку № 20, стає непридатний для навантаженої; і людина зсовує ручки до ліктового суглобу (табл. I/22). Але цей спосіб, нормальний для ношення навантаженого кошика, вже незручний для навантаженої кошовки тому саме, що спосіб прикріплення ручок розрахований на те, щоб тримати їх пальцями. Трапляється, що при цьому ненормально викручуються ручки (Табл. I/22, 23) у навантажених кошовці.

На взвозі можна іноді бачити, як кошовку становлять на плече і тримають її обома руками (Табл. I/28), або одною тримають, а другою тільки притримують (Табл. I/27), або тримають кошовку тільки однією рукою (Табл. I/29), протилежною до того плеча, де міститься кошовка. Малюнок № 24 нам показує, як людина звільнила пальці від непосильної роботи і переклала вагу кошовки на всю руку, затримуючи ручки кошовки чохлою рукава. Але трапляється, що людина з своїх міркувань несе кошовку так, як носять речі подібної форми і ваги, але без ручок, себто несе під пахвою, як пакунок (Табл. I/30). Так само несуть кошовку, коли ручок немає (Табл. I/31), себто несуть, як велику миску, пакунок, ночовки тощо. До ношення за плечима сама по собі кошовка не пристосована; однак доводилося бачити, як носять кошовки і за плечима, але за допомогою налігача (Табл. I/32). Трапляються і певні удосконалення в конструкції ручок (Табл. I/33). Раціональність удосконалення полягає в тому, що до кошовки ручки прироблені такі довгі, що їх можна сперти на плече, отож перекласти роботу з слабких пальців на грубіше плече.

Конструкція кошика інша за конструкцію кошовки. Насамперед кошик має замість двох маленьких ручок одну велику дужку, потім він кругліший формою і, нарешті, твердий матеріал, що з нього плетуть кошики, надає їм теж твердої сталой форми. Форма кошика не міняється від навантаження, а може мінятися тільки його вага. Разом із зміною ваги міняється і спосіб носити його, а разом міняється і місце кошика на людині. Це все ми спостерігали вже з ношенням кошовки, але кошик виявляє відміни в техніці ношення його. Ми почнемо наш розгляд з ношення господарського кошика. Відзначено два способи носити порожній кошик (Табл. II/1, 2). Перекупка тримає кошика за плечима, поклавши дужку на плече і підтримуючи її рукою. У цьому випадку, як і в аналогічному з ношенням порожньої кошовки, людина навіть невеличку вагу перекладає на плече, але разом із тим, спираючись рукою на дужку, також і вагу руки теж перекладає разом із кошиком на плече. Проте також буває, що людина, замість тримати кошика за дужку, не зважає на дужку, а, поклавши руку на протилежний край кошика, притискує його другим боком до кульші (Табл. II/2). У цьому випадку вжито переважно способу носити інші речі. Але теж буває людина несе кошика, тримаючи його пальцями за дужку (Табл. II/3). Скільки часто кошовки носять таким способом, стільки нам рідко доводилося бачити таке ношення кошиків. Так беруть його переважно, щоб перенести на невелику віддаль, а нормальне місце кошика порожнього або легко навантаженого є цілком інше (Табл. II/4, 5, 6, 7). Дужка переважно лежить на кістках передпліччя, але може лежати (Табл. II/5) й на ліктовому суглобі. Якщо більша вага, дужка має тенденцію переходити обов'язково на ліктовий суглоб і приймає цілком нормальну позицію для навантаженого кошика.

Дальше зростання ваги примушує людину, що несе, для рівноваги виставляти в протилежну сторону руку, а також верхню частину тулуба; тоді кошик не тільки висить на руці, а почасти і спирається на кульшу (Табл. II/8). Коли дуже важко нести, то кошик і відповідне плече відхиляють трохи назад (Табл. II/9). Іноді, теж при крайньому напруженні, кошика несуть не ззаду, а навпаки, спереду (Табл. II/10), але це дуже рідкий випадок. На малюнках № 5 та № 11 однакові позиції рук; різниця тільки в напруженні. Вільна рука підтримує китицю руки, що несе корзину. Дуже часто можна бачити на місці наших спостережень, як на гору несуть кошики на плечах, але при цьому звичайно їх підтримують плечевою кісткою спідсподу, спираючи руку на кульшу (Табл. II/12, 13). Тут вага вже спирається на карк, на найміцніше місце тулуба, і разом із тим за допомогою системи кісток руки також і на кульшу, теж на міцну кістку в людському кистяку. Нарешті, треба відзначити найвищий ступінь напруженого ношення кошика (Табл. II/14). Дуже рідко, але доводилося бачити, як носять кошика за плечима на мотузці, прив'язаній до дужки (Табл. II/15). Нам не доводилося спостерігати, щоб носили по дві кошовки або по два господарські кошики, але кошики великі, себто кошики до коромисла, перекупки часто носять і по два (Табл. II/16, 17, 18). Але для ношення двох навантажених кошиків уживають коромисла. Коромисло просте пристосоване до потреб селянського життя, а в місті ми можемо тільки бачити на ньому цілу систему глечиків із молоком, що селянки приносять їх на продаж до міста (Табл. II/19). Двічі ми бачили також, що носять і кошики на цих коромислах (Табл. II/20, 21). На цих прикладах можна бачити, як коромисло не пристосоване носити кошики. Для цього або треба крім дужки придбати ще спеціальні маленькі ручки, щоб за допомогою їх чіпляти кошика на коромисло, або прив'язувати кінець коромисла до кожної дужки в двох місцях, що, звичайно, ускладнює процес ношення. В місті вживають тільки гнучого коромисла, до того ж іноді можна спостерігати, як носять на цьому коромислі так само, як і на селянському, ручні речі (Табл. II/22), але все ж переважно воно служить перекупкам, щоб носити навантажені кошики. Позиція коромисла на плечах перекупки досить різноманітна. Коромисло лежить на плечі рівно, а руками перекупка підтримує, щоб він не гоїдався, кошика за дужку (Табл. II/23). Перекупка одного кошика підтримує за каблучку, а другого за край (Табл. II/24). Коромисло лежить на плечі, але поза спиною спирається також і на плечеву кістку другої руки, а ця друга рука спирається на кульшу (Табл. II/25). Те саме, себто що коромисло спирається на плече і лежить на плечевій кістці другої руки, а кисті рук лежать на коромислі, бачимо на таблиці II (мал. № 26). Кінці коромисла звисають з боків, і коромисло серединою спирається на карк (Табл. II/27). На малюнку № 28 зазначено спосіб підтримувати кошика плечевою кісткою, коли холодна погода примушує ховати кисті рук у рукава. Далі ще треба звернути увагу на три варіанти ношення порожніх кошиків із коромислом. Насамперед знову підкреслюємо тенденцію перекладати вагу своїх рук на плече. Перекупка тримає на плечі коромисло не посередині, а так, що задній кінець коромисла виходить довший, і цим збільшує вагу заднього кошика, але для рівноваги покладає в переднього кошика для відпочинку руку (Табл. II/29). При порожніх кошиках коромисло губить своє значення, і людині здається раціональнішим не використовувати призначення коромисла, а нести його, як звичайну зайву палицю (Табл. II/30, 31).

Третій спосіб — це носити за допомогою мішка. Мішок шують із м'якої матерії, щоб її можна було перегинати, скручувати і, взагалі, надавати різної форми. Тому і порожній мішок, в протилежність кошикові та кошовці, може прибирати різні форми, а тому і способи носити його можуть бути різноманітніші. І справді, ми часто бачимо, як несуть мішок, тримаючи його в руках, як ганчірку (Табл. III/1). Також носять мішок згорнутий вздовж і покладений на передпліччя; тоді він звисає з руки і нагадує ношення, наприклад, одежі, коли її несуть на руці (Табл. III/2). Але разом із тим такий спосіб звільняє від роботи пальці і перекладає вагу на передпліччя руки. Далі відзначимо найуживаніший спосіб носити порожній мішок на плечах (Табл. III/3). Іноді обидва кінці мішка з-за потилиці можуть звисати на груди з обох боків голови (Табл. III/4). Нарешті, згорнутий вздовж, може він знайти собі місце за поясом людини (Табл. III/5). Коли мішок складають вздовж і скручують, і надають йому форми довгастого пакуночка, то його й носять відповідним способом; наприклад, людина несе його так, як носять згорнуті в руці зошити, себто беруть його рукою не посередині, а трохи ближче до заднього кінця і несуть так, що передня половина пакунка трохи звисає (Табл. III/6). Також носять його в такому самому вигляді під пахвою (Табл. III/7). Звичайно, можна нести мішка і в кишені, і може іншими способами, але ми зазначаємо те, що ми спостерігали. Способів носити легко навантажений мішок є менше, і вони міняються. На малюнку № 8 людина тримає складений мішок на зразок № 7, але вже навантажений. Далі маємо відміну в тому, що рука, маючи під пахвою мішок, спирається не на кишеню, а на пояс (Табл. III/9). При малому навантаженні мішок часто тримають у руці (Табл. III/10), а вільний кінець, то часто несуть його, відставивши трохи руку наперед (Табл. III/11). Але нормальне місце мішка — на плечах, як при малому навантаженні, то часто (Табл. III/12), а при великому, то майже завжди (Табл. III/13). На цьому малюнку зафіксовано, як несуть мішок на плечах, тримаючи вільний кінець його обома руками, а далі, як тримають його рукою, протилежною до плеча, де несуть, і водночас плечевою кісткою відповідної руки підтримують, щоб мішок не зсовувався з плеча (Табл. III/14). Далі ми бачимо способи носити цілком навантажені і зав'язані мішки (Табл. III/15, 16, 17). Перший спосіб — випадковий, а другі два і для маленького мішка, і для великого загальноживані. Крім короткої мотузки для зав'язування мішка ще вживають довгої, але вже як прилад не тільки зав'язувати, а й носити його на плечах. Так професіонали-торговці («барахольщики») перев'язують згорнений порожній мішок на обох його кінцях кінцями ремня або мотузки і носять мішок за плечима (Табл. III/18). Селяни теж носять перев'язані мотузкою торбинки за плечима, а передній кінець тримають у руці (Табл. III/19) або іноді довгий кінець мотузки попускають удвоє, а тоді можуть покласти в петлю руку і таким чином тримати рівновагу (Табл. III/20). Спосіб носити порожній мішок (Табл. III/18) придатний і до ношення його навантаженого (Табл. III/21). В цьому разі мотузка править за шлейку і тримає торбу на одному плечі. Нам доводилося бачити торби з двома такими мотузками, що розходяться з місця зав'язування торби, лежать на обох плечах людини і знову прив'язані до двох нижніх кінців торби (Табл. III/22). В такому разі можна уявити вже на цьому зразку примітив ранця. Далі маємо той самий спосіб носити мішок, але вже на-

вантажений (Табл. III/23). У міському вуличному побуті можна часто спостерігати способи носити мішки, навантажені до краю і не зав'язані (Табл. III/24, 25, 26). Мішки прив'язують до спини так, щоб мотузка двічі опоясувала мішок і кінці її перехрещувалися на грудях людини, що несе. Дальша еволюція ношення цього приладу за допомогою мотузки йде так, що мотузка перетворюється на шлейку, яку пришивають до торби. Торбу з шлейками не несуть за плечима або на плечах, вона собі знаходить нове місце на людині, а саме збоку у стегна або спереду (Табл. III/27, 28). Але все ж вона за допомогою шлейки висить на плечі, себто місце опертя ваги залишається, а тільки сама торба міняє місце, і з цього погляду може бути за прототип, як носять професійні сумки листоноші або кондуктори в міському побуті. На вулицях можна спостерігати також, як носять два мішки. На таблиці III (мал. 29) ми показуємо випадкове ношення. Так тільки переносять мішки недалеко, а коли несуть далеко, то їх зв'язують мотузкою, крайкою або чимось іншим, і більший та важчий кладуть на плечі, а менший і легший звисає спереду (Табл. III/30). Часом на передній мішок кладуть для рівноваги руку. Оцей спосіб носити з'єднані мішки, як виявилось, є такий доцільний, що практика утворила для постійного ношення сакви. Саквів уживають і селяни, але переважно професіонали-старці (Табл. III/31).

Коли ми порівнюємо техніку ношення зазначених трьох приладів порожніх, навантажених легко, нормально і перевантажених, ми можемо помітити, що в житті носять їх, хоч і порожні або і легко навантажені, різноманітними способами, але при нормальному навантаженні кожне знаходить на людині своє місце: мішок на плечах, кошик до коромисла теж спирається за допомогою коромисла на плечі, кошик господарський, що його носять у руках, на ліктьовому суглобі і спирається на кульшу, а кошовка в пальцях. Але при перевантаженні всі вони мають тенденцію переміщатися на плечі, себто в такому випадку слабких порівнюючи м'язів на пальцях і руці не досить, а вага безпосередньо тисне на плече або на карк людини. Але разом із тим ми можемо також зазначити, що носити за допомогою мішка і торбини — це техніка примітивнішого й архаїчного селянського побуту. В недавні часи в місті вживали кошиків господарських — придбання міської культури, а останнього часу поширилися кошовки. Отож, ми спостерігаємо, як у техніці ношення місце основного опертя ваги пересовується з плечей на руку і нарешті на пальці. Цей процес показує і говорить нам про те, що взагалі людині доводиться носити речі або ближче, або меншої ваги. Цю еволюцію можна поставити в залежність від розвитку других типів транспорту і краще організованої торгівлі, що наблизилася до споживача й полегшує йому роботу ношення на собі.